

Klara BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ

NE SAMO GRADINE

UDK 903.4(497.5-3 Istra)-2000/0000"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 2.07.2011.
Odobreno: 16.08. 2011.

Klara Buršić-Matijašić
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Odjel za humanističke znanosti
Odsjek za povijest
HR - 52100 Pula
e-mail: kbursic@unipu.hr

Na prostoru Istarskog poluotoka kao i na čitavoj istočnoj obali Jadrana i njenom zaleđu, tijekom posljednja dva tisućljeća pr. Kr. primarni oblik naselja predstavljale su gradine ili kašteljeri. Osim ovakvih naselja na uzvisinama s dobrim strateškim karakteristikama kao i uvjetima za gospodarski razvitak zajednica, na području Istre, užem prostoru oko Linskog kanala i Limske Drage evidentiran je veći broj nizinskih nalazišta. Na temelju površinskih nalaza sitnog arheološkog materijala i oskudnih ostataka arhitekture, može se govoriti da prapovijesno stanovništvo Istre osim na gradinama obitava i mjesta na ravnim prostorima bez vidljive fizičke zaštite.

Ključne riječi: Istarski poluotok, istočna obala Jadrana, Gradine, naselja na uzvisinama, nizinska nalazišta

Istra, ali i šira regija tijekom metalnih razdoblja prapovijesti poznaju naseljavanje u pećinama i na gradinama. Pećine ili spiljski objekti predstavljaju prirodne zaklone na pomno biranim položajima, u blizini izvora vode koje karakteriziraju, najčešće, neporemećenost slojeva i nalaz ognjišta, ostataka hrane, grobova. Definiciju gradina u užem i u širem smislu dao je već 1965. Borivoje Čović, koji napominje da termin gradine širem smislu obuhvaća sva nalazišta na dominantnim položajima s utvrđenjem izgrađenim od trajnog materijala, dok gradinama u užem smislu smatra „sva mjesta trajnog boravka manjih ili većih prapovijesnih zajednica koja

su samim geografskim položajem pružale određeni stupanj sigurnosti od iznenadnog napada; mogućnost kontrole i promatranja bliže okoline; uvjete za organiziranje obrane.”¹

No, osim velikog broja ostataka naselja na uzvišenjima, moramo računati i na postojanje stambene arhitekture i u na ravničarskom terenu. Veliki broj takvih nalazišta zabilježen je na prostoru uz Linsku dragu. Studiju analize prostora usmjerila sam na Kanfanar i njegovu okolicu.² Kanfanarština je prostor prebogat ostacima bliže i dalje prošlosti,³ a dobri prirodni uvjeti bili su preduvjet za njeno rano naseljavanje.⁴

¹ ČOVIĆ, B. 1965.

² Prostor okolice Kanfanara dobro sam upoznala zahvaljujući neumornim amaterskim topografskim obilascima Antuna Medena, koji neumorno istražuje topografiju svoga kraja, kao i na njegovoj popularizaciji i promociji. Djeluje kao pouzdani informator, a u objavljenim radovima dao je koristan pregled gustoće prapovijesnih arheoloških lokaliteta (MEDEN, A. 2010., 154-187).

³ Rekognosciranja i manja istraživanja lokaliteta uz Linsku dragu, naročito njenog južnog dijela od Kanfanara do mora, započela su već krajem 19. stoljeća (MARCHESETTI, C. 1903., 99-100), a posljednje 2006. pod vodstvom Darka Komše pokazalo je veliku brojnost nalazišta ponajprije onih iz paleolitika, mezolitika i neolitika (KOMŠO, D. 2008.a, 264).

⁴ SIJERKOVIĆ, M. 2008.

⁵ MALEZ, M. 1987., 17-19; KOMŠO, D. 2008.a, 265-266.

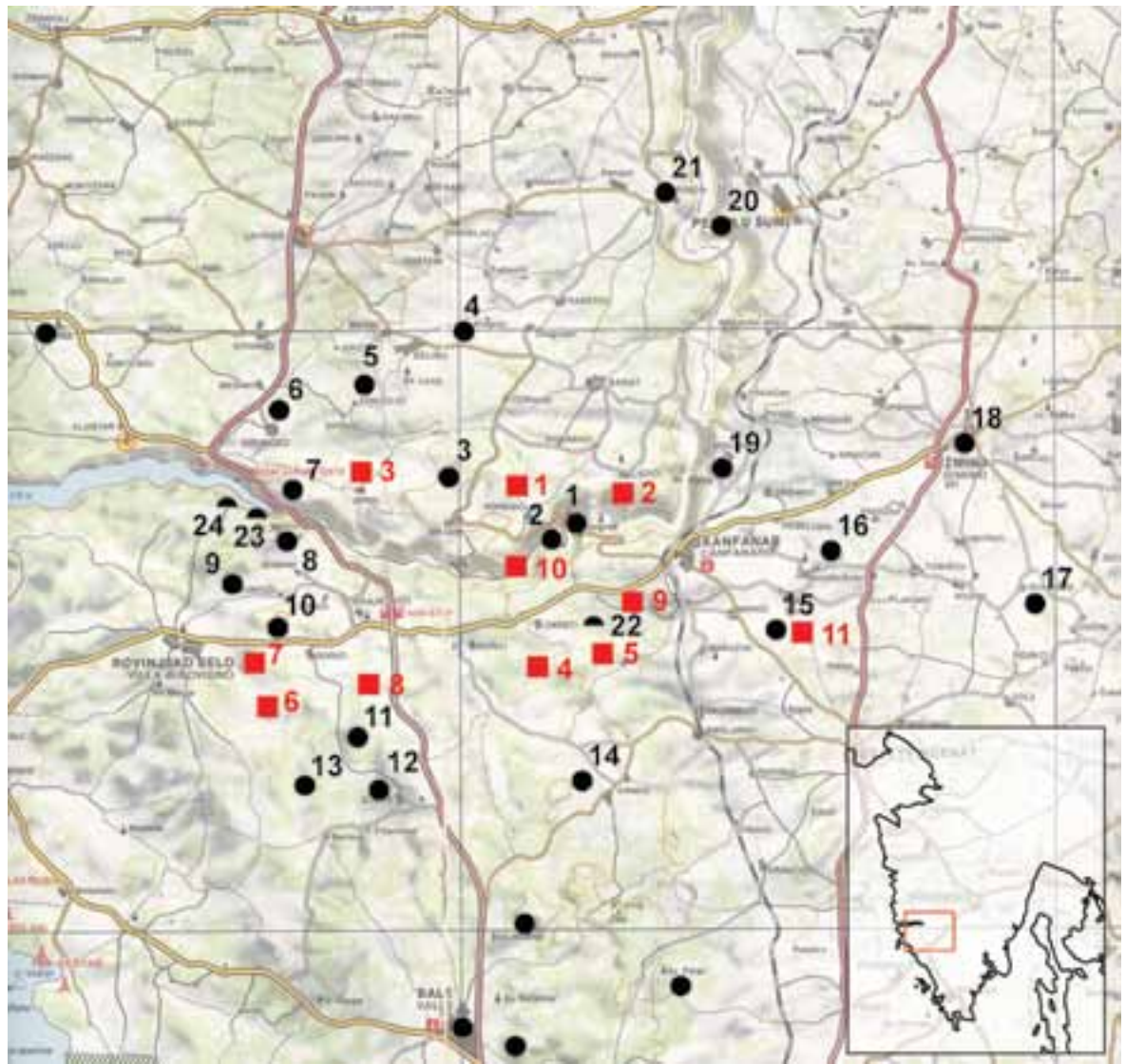
Karta 1. Gustoća nalazišta na prostoru Kanfanarštine.

Gradine: 1 Dvigrad; 2 Parentin; 3 Morosola; 4 Gradišće – Selina; 5 Blogi – Šternjak, Selina; 6 Bumberić – Krug, Krunčići; 7 Limska gradina; 8 Sv. Martin; 9 nalazište zap. od Žuntići; 10 Karaštak; 11 Mrvazin; 12 V. Golaš; 13 Kaž; 14 Stari Grad, Krmed; 15 Pištine, Marići; 16 Kortine, Modrušani; 17 Gradišće – Stari Žminj; 18 Žminj; 19 Kašteljir – Sv. Agata; 20 Sv. Petar; 21 Kringa.

Izvangradinska naselja:

1 Komunski Krmed (Škraće), Korenići; 2 Zad Glavice, Ladići; 3 Margarištak, Jural; 4 Veliki Bataljevac, Okreti; 5 Zanetovac, Okreti; 6 Brdo istočno od Mukliža; 7 Mukliž, nasuprot Karaštaku; 8 Glavica, desno od ceste Sošići-Bale; 9 Vrtača kraj Sv. Vetora; 10 Baštija; 11 Pištine.

Pećine: 1 Romualdova, 2 Škandališta, 3 Pećinovac.

⁶ ZLATUNIĆ, R. 2004., 6

⁷ BAČIĆ, B. 1976.; 1977.; MIHOVIĆ, K. 1987., 50; ZLATUNIĆ, R. 2004., 6. Neolitska keramika pronađena je podno brda Križnjak, pokraj sela Korenići (MEDEN, A. 2010., 154-187).

⁸ MEDEN, A. 2010., 154-187.

⁹ Godine 1891., zbog putovanja u Bosnu i Dalmaciju, Marchesetti je prekinuo značajna istraživanja nekropole u Kobariđu, zbog čega je više vremena posvetio kraćim istraživanjima u Istri. Te je godine otkrio gradine u okolini Rovinjskog Sela i Kanfanara među kojima se ističu Sv. Martin, Karaštak, Gradina iznad Linskog kanala, Dvigrad, Sv. Agata i druge. U okolini Kanfanara, Marchesetti je istražio čak dvije nekropole, kako kaže: „tombe a casetta d'inumati“, od kojih je otvorio šest grobova sa oko 50-ak kostura. Kako nije bilo grobnih priloga, ostali su uskraćeni datacije. Manje istraživanje izvršio je u Romualdovoj pećini (MARCHESETTI, C. 1892., 262).

¹⁰ MARCHESETTI, C. 1903., 97 ss.

¹¹ Od prvih spomena nalaza materijalnih ostataka (DUSATTI, U. 1907., 75) do cjelokupnog pregleda razmjesta nalazišta u prostoru (BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K. 2007.: list 9 Bale, list 10 Bokorići, list 15 Tinjan, list 16 Pazin; KASPAR, H.-D. – KASPAR, E. – MEDEN, A. 2010.).

¹² Lokalitete se nalaze u popisu nalazišta kod više autora: MARCHESETTI, C. 1903.; ŠKILJAN, M. 1980.; CASOLA GUIDA, P. 1989.; BEKIĆ, L. 1996.; BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K. 1998.; MATOŠEVIĆ, D. 1998.; MIHOVIĆ, K. 1998.; BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K. 2001.; MIHOVIĆ, K. – TERŽAN, B. – HANSEL, B. – MATOŠEVIĆ, D. – BECKER, C. 2002.; MEDEN, A. 2010.; KASPAR, H.-D. – KASPAR, E. – MEDEN, A. 2010.

Već je paleolitski čovjek potražio prve zaklone u pećinama dobro skrivenih ulaza (Romualdova pećina, Škandališta⁵). Zbog geomorfoloških karakteristika terena oblika duboke vale, koja se od početka Linskog zaljeva proteže duboko u kopno, i neolitski se čovjek, za razliku od uvriježenog mišljenja da je neolitičar obitavao ravničarske terene, nastanio na mjestima koja su svojim položajem pružala sigurnost i zaštitu⁶ (Limska gradina⁷, Sv. Martin⁸). S metalnim razdobljima u Europi dolazi do korjenitih promjena u svim aspektima ljudskog života. Čovjek naseljava uzvisine, istaknute u prostoru, koje su istovremeno pružale prirodnu zaštitu. Okolica Kanfanara bila je vrlo brzo prepoznata⁹ kao zanimljiv prostor za postojanje takvih naselja: gradina ili kašteljera. Od početka 20. stoljeća i publikacije najvažnijeg djela o gradinama, tršćanskog liječnika Carla Marchesettija,¹⁰ u literaturi se redaju podatci koji danas daju naizgled zaokruženu sliku naseljavanja tijekom posljednja dva tisućljeća prije Krista.¹¹

Na prostoru oko Limske drage poznate su gradine: Dvigrad, Parentin, Morosola, Gradišće – Selina, Blogi – Šternjak – Selina, Bumberić – Krug, Krunčići, Limska gradina, Sv. Martin, nalazište zap. od Žuntići, Karaštak, Mrvazin, V. Golaš, Kaž, Stari Grad – Krmed, Pištine – Marići, Kortine – Modrušani, Gradišće – Stari Žminj, Žminj, Kašteljir – Sv. Agata, Sv. Petar, Kringa.¹² (karta 1, simbol kruga)

No, danas moramo arheološko-topografske karte upotpuniti s još jednim vidom istovremenih lokaliteta: nalazištima na ravničarskim prostorima. O čemu se radi? Kao prvo, teško je lučiti neku njihovu zajedničku karakteristiku koja bi bila presudna za njihov naziv. Ona se do sada u literaturi spominju kao prebivališta ili ograđeni prostori¹³ ili izvangradinska naselja.¹⁴ Među njima su prepoznata dva tipa: izvangradinska naselja koncentričnog tipa i izvangradinska naselja razbijenog tipa, za koje je Borivoje Čović, za prostor zapadne Hercegovine, predložio definicije. Prva, izvangradinska naselja kon-

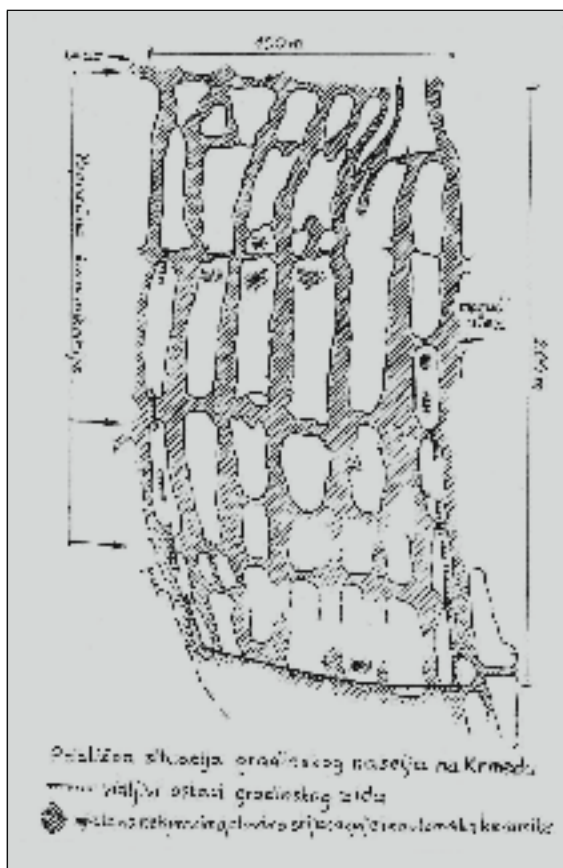

centričnog tipa smatraju se mala naselja (poput manjih gradina) s tankim kulturnim slojem u kojem se nalazi malo keramike, velike količine kućnog lijepa, ulomci žrvnjeva, poneki artefakt, odbici kremenja, koji datiraju nalazišta u rano brončano doba iako nije isključen i eneolitik kao i mlađe faze brončanog doba. Izvangradinska naselja razbijenog tipa bili bi lokaliteti koji se nalaze na blažim dijelovima kose ili malim zaravancima. Činilo ih je nekoliko objekata/kuća na okupu, ili pak usamljeni pojedinačni objekti. Karakterizira ih nalaz male količine keramike, te kućnog lijepa i kremenih alatki. Tragovi takvih naselja pronađeni su na većoj površini kao izolirani/odvojeni lokaliteti, udaljeni međusobno 100-150 metara, a prostor između njih je potpuno sterilan.¹⁵

Ostaci takvih tipova naselja prepoznati su po prvi put u Hercegovini 1975. godine, gdje su dokumentirani u kraškim poljima, na položajima neposredno uz njih, kao i na položajima između brda i na blago uzvišenim kosama.¹⁶

Na prostoru Kanfanara i Limske drage prepoznato je više nalazišta koja bismo mogli okarakterizirati kao izvangradinska naselja: Komunski Krmed (Škrače), Korenići; Zad Glavice, Ladići; Margarištak, Jural; Veliki Bataljevac, Okreti; Zanetovac, Okreti; Brdo istočno od Mukliža; Mukliž, nasuprot Karaštaku; Glavica, desno od ceste Sošići-Bale; Vrtača kraj Sv. Vetora; Baštija; Pištine (karta 1, simbol četverokuta).

1. Komunski Krmed, Škrače (elev. 236; 45° 08' 10,49" N; 13° 47' 52,91" E) predstavlja zanimljiv prostor sjeverozapadno od sela Korenići¹⁷ kojeg čine redovi stijena visokih od 4 do 6 metara koji se protežu u dužini od oko 60 do 90 metara. Stijene su prirodno izlokane čime su stvoreni uvjeti za korištenje polupećina i pripećaka. Nalazom keramičkih ulomaka, životinjskih kostiju,

kremenih rezala i rezala od opsidijana može se zaključiti da se prostor koristio tijekom neolitika i brončanog doba. Cijeli „kompleks“ izgleda da je bio dodatno utvrđen/ograđen suhozidom koji je omeđivao pačetrovinu dužine stranice od oko 200 metara (sl. 1, 2).¹⁸

2. Zad Glavice, Ladići (elev. 231; 45° 07' 52,35" N; 13° 49' 32,15" E) nalazi se na obroncima s desne strane Drage, udaljen oko 500 metara od sela. Teren je teško prohodan zbog guste makije i trave, no ipak, na nekim se mjestima razabiru zidovi, a u malim zemljanim humcima koji su nastali rovanjem divljih životinja, mogu se pronaći sitni ulomci keramičkih posuda, najvjerojatnije brončanodobne tradicije (bradavičasta aplikacija). Ostaci prapovijesnog zida, širine oko 1 metar, protežu se u dužini od oko 20 metara, dok se s lijeve i desne strane nadovezuje po jedan kraći zid. Uz zid koji se proteže paralelno s Dragom, nalaze se ostaci grobnice čiju jednu bočnu stranu čini velika kamena ploča koja je ujedno i sastavni dio zida (sl. 3). Druga, kraća strana sazidana je od manjih kamena. U gustom grabovoj šumi naziru se pravilne nakupine kamena koje bi mogle označavati prisutnost tumula.¹⁹

3. Margarištak, Jural (elev. 207; 45° 08' 07,41" N; 13° 45' 47" E). Na prostoru Jurala, sjeverno od crkve sv. Margarete djm.²⁰, ili oko 1,5 km istočnije od Limske gradine

Sl. 1 Nalazište KOMUNSKI KRMED – ŠKRAČE (Google Earth).

Sl. 2 Nalazište KOMUNSKI KRMED – ŠKRAČE (crtež po Medenu).

¹³ MEDEN, A. 2010., 156.

¹⁴ MIHOVIĆ, K. 2009., 37-79.

¹⁵ ČOVIĆ, B. 1983., 143-144.

¹⁶ OREČ, P. 1978., 182, 246.

¹⁷ Terenski obilazak autorice 12. rujna 2006.

¹⁸ MEDEN, A. 2010., 156-157.

¹⁹ KOMIŠO, D. 2007., 242; MEDEN, A. 2010., 157, sl. 4 i 5. Terenski obilazak autorice 2. veljače 2011.

²⁰ Crkva sv. Margarete djevice i mučenice sagrađena je 1697. na najvišem položaju Jurala. Na pročelju ima preslicu s dva zvana, a jednobrodnu crkvicu krase zidani oltar s drvenim izrezbarenim antipedijem i drvenim retablom s više malih likova svetaca (Crkva u Istri, 1999., 83).

Sl. 3 Nalazište ZAD GLAVICE – Ladići (Google Earth).

Sl. 4 Nalazište MARGARIŠTAK (Google Earth).

A. Meden je primijetio četvrtasti objekt širine oko 22, a dužine oko 40 m. Objekt je bio sagrađen od uskih, uredno postavljenih zidova, a uz dominantnu rimskodobnu keramiku bila je prisutna i ona prapovijesna (sl. 4, 5).²¹ S uzvisine postoji vizualna komunikacija s položajem gradinskih naselja Morozula i Krug kraj Krunčiči.

4. Veliki Bataljevac, Okreti (elev. 198; 45° 06' 16.01" N; 13° 48' 08.02" E) predstavlja uzvisinu koja se nalazi južno od sela Okreti. S južne strane blage uzvisine koja je prekrivena gustom grabovom šumom vidljivi su zidovi koji čine četvrtasti prostor 30 x 45 m. U gornjem dijelu na zapadnoj strani razabire se ulazni prostor koji vodi u manji pretprostor. Na vrhu se sijeku recentni zidovi ispod kojih se nalazi veća nakupina kamenja (tumul?).²² Na čitavoj površini pronađeni su manji ulomci keramike i kamena alatka (režalo)²³. Pregledom snima-

ka Google Earth primjećuje se da je pošumljena uzvisina okružena zidom (160 x 130 m) koji prostoru daje gradinski izgled.²⁴

5. Zanetovac, naziv je za lokvu oko 1 km udaljenu od Okreti u pravcu jugoistoka (elev. 196; 45° 06' 12.87" N; 13° 48' 27.15"). Izgled današnjeg prostora upućuje da je vodena površina nekad bila mnogo veća. Uz sjeverni rub, gdje se nalazi se veliko kamenje postavljeno okomito u teren pronađeni su ulomci keramike. Sjeverozapadno od lokve, na manjoj uzvisini sakupljena je veća količina brončanodobne keramike (sl. 6).²⁵

6. Brdo oko 400 m istočno od Mukliža (elev. 171; 45° 06' 09.12" N; 13° 44' 16.15" E). Po riječima A. Medena, „na malom platou pretpovijesni zid na sjevernoj strani zatvara četvrtasti prostor, dok južno od oba zida u luku skreću prema jugozapadu: istočni oko 40 m, a

Sl. 5 Nalazište MARGARIŠTAK (foto Klara Buršić-Matijašić, veljača 2011.).

²¹ MEDEN, A. 2010., 157. Prilikom obilaska terena 12. studenog 2010. ustvrdila sam devastaciju nalazišta. Vađenjem kamena teren je prekopan, a zidovi su uništeni. Na nekim dijelovima je zasijana kultura dok na drugima je nasipana zemlja s nekog drugog terena.

²² Terenski obilazak autorice 2. veljače 2011.

²³ MEDEN, A. 2010., 158.

²⁴ KOMŠO, D. 2007., 242.

²⁵ KOMŠO, D. 2007., 241-242; MEDEN, A. 2010., 158.

Sl. 6 Lokva ZANETOVAC kraj Okreti. Označen položaj nalaza keramike i okomito postavljениh kamenih ploča. (Foto Klara Buršić-Matijašić, veljača 2011.).

zapadni oko 15 m, gdje se i gube.²⁶

7. Mukliž, (elev. 183.5; 45° 06' 14.05" N; 13° 44' 02.82" E) je brdo koje se nalazi oko 800 m južno od poznate gradine Karaštak, ima više zanimljivih gradinskih ali i izvangradinskih elemenata. Plato je ograđen zidom od velikih kamenih blokova koji je najbolje sačuvan s južne strane. S istočne strane A. Meden je primijetio konstrukciju koja bi mogla predstavljati ulaz, a malo zapadnije nalazi se tumul i manja gomila kamenja.²⁷

8. Glavica, desno od ceste Sošići-Bale (elev. 178; 45°05'40.12" N; 13°46'03.05" E), u blizini Monmarina, po riječima A. Medena nalazi se „lećasto ograđeni prostor dužine oko 90 metara, a u najširem dijelu oko 40 metara. Na sjeveroistočnoj strani prilazi mu ljevčasto drugi zid, pa ga paralelno prati stvarajući prilaz koji skreće i ulazi u ograđeni prostor.“ Na sjevernoj strani, u pravcu Monmarina vidljivi su zidovi koji su mogli čini sustav torova za stada domaćih životinja. U neposrednoj blizini nalazi se i nekoliko gromača.²⁸

9. U Vrtači kraj Sv. Vetora (elev. 183; 45°06' 29.78" N; 13° 46' 28.95" E), prije vađenja i nasipavanja materijalom s drugog terena, oko 50 cm ispod površine, primijećen je kulturni sloj u kojem je pronađeno nekoliko ulomaka prapovijesne keramike.²⁹

10. Baštija, Kanfanar (elev. 109; 45° 07' 26.82" N; 13° 49' 32.15" E) naziv je za šire područje s lijeve strane Drage, u blizini vijadukta. Na najvišoj koti bile su poznate dvije gromače kao i ostaci srednjovjekovnih (?) građevina.³⁰ Do položaja, na nižoj koti, vodi šumski put iz kamenoloma pored kojeg se nalazi lokva s izvorom žive vode. U šumarku među gustom travom primijećen je čitav splet zidova. Zidovi u tehnici suhozida obliku-

Sl. 7 Nalazište BAŠTIJA (Google Earth).

ju mrežu zamršenih zatvorenih prostora.³¹ Položajem podsjeća na gradine no pomnim promatranjem vidljivih zidova, više smo skloni karakterizirati ovo nalazište kao izvangradinsko naselje. Nalazište čine više ili manje četvrtaste prostorije u dužini od oko 80-ak metara i širini oko 70. Zidovi su napravljeni od veliki kamenih blokova koji potječu s istog mjesta jer se kamena podloga lomi u pravilnim blokovima (sl.7). Na nekim mjestima primijećena je tehnika gradnje kombinacijom unutrašnjeg i vanjskog lica s unutrašnjim prostorom ispunjenim sitnom građom.³²

11. Pomnim pregledom terena jugoistočno od Kanfanara, nalazišta Pištine (elev. 322; 45°06'32.29" N; 13°51'35.09") koje je karakterizirano kao gradina,³³ mogli bismo zbog nedostatka vidljivih gradinskih elemenata promatrati kao lokalitet izvangradinskih karakteristika (sl. 8).

²⁶ MEDEN, A. 2010., 158, crtež 3.

²⁷ MEDEN, A. 2010., 158-159.

²⁸ MEDEN, A. 2010., 158, crtež 4.

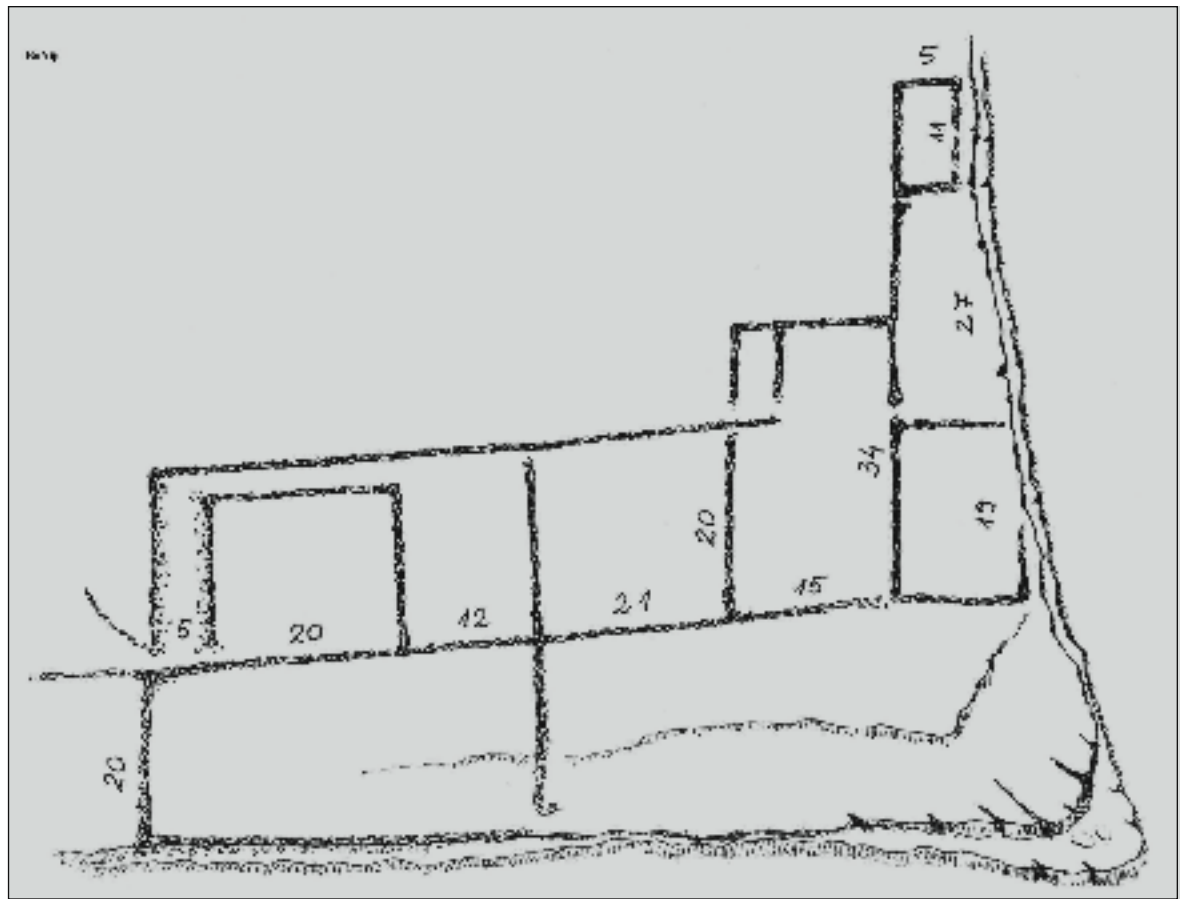
²⁹ MEDEN, A. 2010., 159.

³⁰ MEDEN, A. 2010., 161.

³¹ Obilazak autorice 12. studenog 2010.

³² Obilazak 12. studenog 2010. u pratnji g. Medena koji je napravio približan crtež vidljivih elemenata. Nažalost, zbog izgleda i stanja terena nije moguće locirati sitni arheološki materijal (keramiku) koji bi nam možda datirao nalazište.

³³ BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K. 2007., 323; BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K. 2008.

Sl. 8 Nalazište BAŠTIJA
(crtež po Medenu).Sl. 9 Nalazište PIŠTINE
(Google Earth).

terena, koji je dao izvanredne rezultate. Arheološkim istraživanjem kao dio projekta „Kargadur“ (Ližnjan), na nalazištu Japlenica oko 200 m sjeveroistočno od Kargadura, provedeno je arheološko istraživanje financijskom potporom Ministarstva kulture i Arheološkog muzeja iz Pule. Uz samu morsk obalu, pored suhozidne konstrukcije pronađena je manja količina prapovijesne keramike na temelju koje se pretpostavlja postojanje prapovijesne naseobine, ili samo nastambe iz razdoblja ranog brončanog doba.³⁴ Nakon rekognosciranja zone broj 4 dionice istarskog ipsilona Pula – Vodnjan (2. dio), Vinjan (Loborika), kada su pronađeni ulomci prapovijesne keramike, izvršeno je manje sondažno arheološko istraživanje. Oskudni rezultati nisu pokazali postojanje stambene arhitekture, no temeljem ulomaka keramičkih posuda nalazište je datirano u brončano doba.³⁷

Na nalazištu Kornede, smještenom na blagoj uzvisini (163 m n/v) sjeveroistočno od Galizane, a zbog potrebe gradnje magistralnog plinovoda Pula – Karlovac, izvršeno je manje arheološko istraživanje. Iako je nalazište većim dijelom bilo devastirano, provedenim iskopavanjem utvrđeno je postojanje manjeg naseobinskog kompleksa ograđenog suhozidom širine između 140 i 200 cm koje je živjelo tijekom brončanog i željeznog doba.³⁸ Krvavići – Boškina nalazište je kraj Marčane

Nova istraživanja pokazuju sve veću brojnost lokaliteta³⁴, no zbog, u većini slučajeva, samo provedenog rekognosciranja nije moguće sa sigurnošću odrediti karakter nalaza i njegovu vremensku pripadnost (karta 2).³⁵

Izvangradinska naselja razbijenog tipa ili možda samo usamljeni objekti zabilježeni su širom Istre. Veliki infrastrukturni radovi (dionica istarskog ipsilona, trasa plinovoda) bili su uvjetovani detaljnim pregledom

³⁴ Posljednjim rekognosciranjem uz Limsku dragu 2006., uz vrlo značajna istraživanja pećinskih nalazišta, zabilježeno je jedno nalazište na otvorenom za kojeg se ne navodi precizniji podaci (KOMŠO 2008.a, 264-267).

³⁵ Karte je izradila Mara Matijašić, mag. ing. arh. kojoj najsrdačnije zahvaljuje.

³⁶ KOMŠO 2008., 257-261.

³⁷ CODACCI-TERLEVIĆ, G. 2006., 211.

gdje su pronađeni oskudni dokazi (suhozid i ulomci prapovijesne keramike) života naselja koje ne pokazuje karakteristične gradinske osobine.³⁹ Gropi – Stari Guran, sjeveroistočno od Vodnjana, predstavlja višeslojno nalazište s najstarijim slojem prapovijesnog izvangradinskog naselja.⁴⁰ Sporadični nalaz keramike i kremen s tragovima obrade zabilježen je na prostoru sela Bateli kraj Barbana.⁴¹ Nadalje, prilikom pregleda trase budućeg plinovoda, u blizini naselja Grabri kraj Barbana, na temelju nekoliko nalaza keramike i ulomaka i alati izrađenih od uvoznog kamena, pretpostavlja se da je prostor u prapovijesti bio naseljen ili samo intenzivno posjećivan.⁴² Na blagoj padini prema Čepičkom polju, na položaju Gomilice (Vozilići – Stepčići), zabilježen je nalaz ulomaka prapovijesne keramike na temelju kojeg možemo pretpostaviti postojanje stambenog objekta ili naselja.⁴³

Pregledom trase druge faze izgradnje Istarskog ipsilona od Pule do Rogovića i Umaga, na dužini od 91 km evidentirano je 59 arheoloških nalazišta od kojih većina predstavlja ostatke antičkih nalazišta ali sigurno jedan određeni broj, gdje je pronađena prapovijesna keramika, ukazuje na mogućnost postojanja ostataka izvangradinskih naselja: IY PRU 001 Stancija Petriš; IY PRU 009 Durin, Muntić; IY PRU 017 Vodnjan; IY PRU 025 Stancija Cecilija; IY PRU 065 Pršurici; IY PRU 067 Bačva; IY PRU 076 Brestić; IY PRU 082 Markovac.⁴⁴

Veći broj lokaliteta, njih čak 72, evidentiran je reko-gnosciranjem trase magistralnog plinovoda Vodnjan – Umag. Unutar zaštitnog pojasa trase plinovoda registriran je 21 arheološki lokalitet od kojih šest prapovijesnih: V-U 001 Kornede; V-U 009 Guran; V-U 018 Stancija Cecilija; V-U 059 Bale; V-U 096 Monfaber; V-U 098 Perci.⁴⁵

Nadalje, prilikom iskopa za potrebe izgradnje kanalizacijskog sustava u blizini naselja Šurida kraj Fažane, evidentiran je nalaz keramike iz bakrenog doba.⁴⁶

Na širem području Labinštine – Ripenda, terenskim rekognosciranjem⁴⁷ zabilježeno je više potencijalnih lokaliteta za koje postoji sumnja da mogu predstavljati naselja na otvorenom. Kultivirani krajolik⁴⁷ kojeg danas čine suhozidi, staze i ostaci naselja govore o relativno dobrim uvjetima kojima se čovjek kroz povijest vješto prilagođavao.

Valja naglasiti da zbog slabe istraženosti ili ponegdje i slabe sačuvanosti nalazišta, danas raspoložemo vrlo ograničenim rezultatima. Budućim istraživanjima vjerojatno će se moći dobiti konkretniji ili bolje rečeno, točniji rezultati. U popis nalazišta uvrstila sam većinu poznatih lokaliteta od kojih neka predstavljaju i druga-

Karta 2 Izvangradinska nalazišta u Istri: 1 Kargadur, Ližnjan; 2 Vinjan, Lobarika; 3 Kornede, Lobarika; 4 Krvavići – Boškina; 5 Gropi – Stari Guran; 6 Bateli kraj Barbana; 7 Grabri kraj Barbana; 8 Gomilice, Vozilići.

čiji tip naselja. U slučaju nalazišta Kornede, manji naseobinski kompleks opasan je suhozidnim bedemom, što upućuje na gradinske karakteristike, a keramički materijal govori o brončanodobnom i željeznodobnom životu njegovih stanovnika.⁴⁸

Analizom ovih primjera nameću se mnoga pitanja, a buduća istraživanja trebali bismo usmjeriti ka sljedećim aktivnostima i pitanjima:

1. Kartiranje nepokretnih i pokretnih arheoloških ostataka.
2. Prostorna analiza, razmještaj nalazišta i njihova gustoća.
3. Procjena odnosa njihova položaja u odnosu na prirodnu konfiguraciju terena.
4. Odnos naselja prema prirodnim resursima i gospodarskom potencijalu (zemlja, pašnjaci, šume, blizina mora, gliništa...). Koji je bio odnos plodnog zemljišta ili pašnjaka prema veličini naselja?
5. Tipološka analiza: oblici, vrste... (lučiti da li se radi o nalazištima koncentričnog ili razbijenog tipa?) Odrediti ulogu: da li su to bila mjesta stalnog ili privremenog boravka?
6. Pitanje odnosa prema gradinskim naseljima, stalnog ili povremenog karaktera.
7. Daticija? Kontinuitet mjesta naseljavanja?

³⁸ KOMŠO, D. – MIHOVILIĆ, K. 2007., 237-238; HARAŠA, I. – BEKIĆ, L. 2007., 265-266, sl. 17; KOMŠO, D. – ČUKA, M. 2008., 278.

³⁹ BEKIĆ, L. 2006., 218-219; HARAŠA, I. 2007., 69-70; PERCAN, T. 2007., 70-76.

⁴⁰ MIHOVILIĆ, K. 2009., 37-79.

⁴¹ BEKIĆ, L. 2007., 267-268.

⁴² BEKIĆ, L. 2007.a, 268-269.

⁴³ MIHOVILIĆ, K. 2009., 50.

⁴⁴ KOMŠO, D. – ČUKA, M. – KONCANI UHAČ, I. – PAIĆ, A. – ORLIĆ, L. 2008., 253-256.

⁴⁵ KOMŠO, D. – ČUKA, M. 2008., 277-279.

⁴⁶ KOMŠO, D. 2006., 245-246.

⁴⁷ KOMŠO, D. – MIHOVILIĆ, K. 2007.a, 265-266.

⁴⁸ Kultivirani krajolik proteže se i na južnoj Labinštini gdje su dosad zabilježene prapovijesne gradine i tumuli (MIHOVILIĆ, K. – BRAĐARA, T. – CODACCI-TERLEVIĆ, G. 2006., 203-204).

⁴⁹ KOMŠO, D. – ČUKA, M. 2008., 278.

1. Detaljno kartiranje je primarni zadatak budućih istraživanja. Do danas su izvangradinski prapovijesni lokaliteti slabo poznati zbog njihova karaktera i nedovoljnog poznavanja elemenata koji ih čine. U povijesti arheoloških istraživanja Istre pažnju istraživača zauključala su uglavnom samo antička nalazišta, dok je prapovijest bila vrlo često zanemarivana. U posljednjih stotinjak godina puno se učinilo na istraživanju prapovijesnih nalazišta, ponajprije pećina ali i gradina. Zbog težine identifikacije i „neatraktivnih“ nalaza pažnja istraživača kao i šire javnosti bila je usmjerena topografskim bilježenjem najčešće visinskih nalazišta – gradina. Prilikom daljnjeg istraživanja trebalo bi jasno definirati što zapravo čine naša nalazišta: zidovi, bedemi izrađeni u tehnici suhozida i nalaz sitnog arheološkog materijala (keramike, alatki...).

2. Prostorna analiza, razmještaj nalazišta i njihova gustoća presudni su za određivanje međusobna odnosa takvih nalazišta, a time i određivanje skupina naselja kao i moguća središta šire zajednice kao što je to slučaj kod gradina.

3. Definiranje njihova položaja u odnosu na prirodnu konfiguraciju terena moglo bi pokazati pravce komunikacija. U tom smislu valjalo bi obratiti pažnju na puteve transhumance gdje bi ovakva mjesta mogla predstavljati stanice – postaje koje su se mogle koristiti na putu prema ili s pašnjaka. Valjalo bi sagledati prostor kao artefakt (*arheologija krajolika* – eng. *landscape archaeology*, fr. *archeologie du paysage*, tal. *archeologia del paesaggio*...) odnosno kao niz elemenata koji su nastali neposrednim radom čovjeka ili samo njegovim boravkom na nekom području: naselja, nastambe, polja, putevi, lokve (Zanetovac, južno od Okreti), pojilišta ... Analizom prostora i određivanjem odnosa današnjih vodenih resursa prema položaju nalazišta sigurno bi pridonijelo poznavanju njihovog odnosa u prostoru.

4. Odnos naselja prema prirodnim resursima i gospodarskom potencijalu (zemlja, pašnjaci, šume, blizina mora, gliništa...). Ovo je pitanje sigurno imalo odlučujuću ulogu u formiranju naselja. Veličina pašnjaka određivala je, tj. ograničavala broj domaćih životinja, a broj domaćih životinja imao je presudnu ulogu u životu zajednice. Naravno, ne smijemo zanemariti ni lov, a time i blizinu šuma. Iako kraški teren ne obiluje plodnom zemljom, ne možemo reći da prostor Istre njome oskudijeva. Plodna polja i manje vrtače značajka su tzv. Crvene Istre gdje smo do sada i registrirali najveći broj izvangradinskih naselja. Ovo pitanje povlači razmišljanje i o odnosu između plodnog zemljišta ili pašnjaka i

veličine naselja. Postavljanjem tzv. Tiessenovih poligona mogli bismo dobiti veličinu prostora koju je određena zajednica koristila.

5. Kad bismo dobili kritičnu masu broja nalazišta na određenom prostoru valjalo bi napraviti tipološku analizu, pri čemu bismo definirali oblike i vrste, a konačni cilj bio bi odrediti radi li se o nalazištima koncentričnog ili razbijenog tipa. Svakako vrlo je važno, na temelju materijalnih ostataka odrediti kakva je mogla biti njihova uloga u životu zajednice određenog područja: da li su bila mjesta stalnog ili privremenog boravka?

6. Pitanje odnosa prema gradinskim naseljima, onim stalnim ili povremenog karaktera omogućilo bi sagledavanje cjelokupnog problema naseljavanja Istre tijekom eneolitika i metalnih razdoblja. Naravno da to pitanje povlači problem svih elemenata koje smo već spomenuli ali u uskoj vezi s vremenskim određenjem. Zbog nepristupačnog terena vrlo često dajemo površne sudove. Nalazište Bataljevac, južno od Okreti, moguće predstavlja ostatke gradinskog naselja, kao što je to slučaj i kod nalazišta lokve Zanetovac u čijoj se blizini nalazi potencijalni gradinski lokalitet.

Prilikom analize poznatih primjera, postavlja se i pitanje odnosa između kamenih gomila – tumula i ostataka suhozidne arhitekture, bilo da se radilo o dužim zidovima ili spletu zidova koji možda predstavlja ostatke stambene arhitekture. To je slučaj kod nalazišta Bataljevac ali na brdu Novi Grad kraj Krmeda.

7. Jedno od primarnih pitanja jest ono o dataciji izvangradinskih naselja. Da li su prapovijesna obitavališta/naselja nastala prije nastanka gradina ili su postojala istovremeno s naseljima na brdima? Jedna od mogućih pretpostavki jest da su se prvi brončanodobni stanovnici Istre, prilikom dolaska, nastanili podno brda, na ravnicaškim prostorima, a da su tek kasnije, zbog sigurnosnih potreba, zauzeli vrhove brežuljaka odakle su mogli nadzirati bližu i dalju okolicu. No, nije isključeno da su neka izvangradinska naselja postojala istovremeno s naseljima na brdima: o tome, nažalost, nemamo dovoljno podataka. Nedostaju materijalni podatci koji bi nam pružali uporište za kronološki okvir. I kod istarskih, kao i kod hercegovačkih nalazišta, sačuvan je vrlo tanak kulturni sloj.⁴⁹ S prostora Kanfanara i Limske drage danas raspoložemo samo obradom materijala sakupljenim površinskim pregledom terena gradine Kašteljir – Sv. Agata – Sv. Jakov gdje su najstariji prapovijesni ulomci datirani u 17. st. pr. Kr. (Istra II. – rano brončano doba: 1650. – 1550. g. pr. Kr.), a najmlađi prapovijesni ulomci u 5. st. pr. Kr.⁵⁰

⁴⁹ OREČ, P. 1978., 246.

⁵¹ MIHOVIĆ, K. 1998., 24-25.

Na hercegovačkim nalazištima primijećeno je da su ona izvangradinska jednoslojna, dok gradine pokazuju kontinuitet života.⁵¹ To kod nas nije pravilo jer je na nekoliko primjera pronađena neolitska i rimskodobna keramika (Margarištak).⁵² Iako naše analizirane primjere karakterizira nalaz prapovijesnih ulomaka keramika, u slučaju gdje nemamo pokretne arheološke nalaze moramo biti vrlo pažljivi u donošenju zaključaka jer jednostavna arhitektura može predstavljati i ostatke ranosrednjovjekovnih kuća, kao što je slučaj kod Polaćina kraj Ferenci.⁵³ Slični prirodni uvjeti duž istočnojadranske obale nagnali su čovjeka da se gradnjom prilagođava terenu ali i potrebama. U zaleđu Kaštel Štafilića zabilježeno je postojanje zanimljivog objekta okruženog suhozidom za koji se ustanovilo da predstavlja stočarsku kuću s pripadajućim torom. Uz dio zida sa sačuvanim mortom, površinski nalaz ulomaka keramike jasno govore o rimskodobnom nalazištu.⁵⁴

Posebno pitanje predstavljaju nalazi unutar vrtača. Nalazi u vrtačama na prostoru južno od Kanfanara zabilježeni su već sredinom 50-ih godina prošlog stoljeća⁵⁵, no zbog oskudnih podataka nije im se pridavala osobita pažnja. Nadalje, rekognosciranjem područja Crveni Vrh kraj Savudrije, u vrtači na položaju Valkadin, djelatnici Arheološkog muzeja u Puli 2004. godine, zabilježili su veliku gromaču za koju su pretpostavili da predstavlja ostatke prapovijesnog objekta.⁵⁶ Isti lokalitet istražen je nekoliko godina kasnije kada je otkriven veći broj gomila. Izvršeno je arheološko istraživanje koje nije potvrdilo postojanje prapovijesnih tumula već se postavila teza o „nerazjašnjenom arheološkom nalazištu.“⁵⁷ S obzirom da su sonde polučile negativne rezultate, a osim određene količine prapovijesne (brončano-dobne) keramike te nedostatka stambenih elemenata, i ovdje možemo pretpostaviti postojanje naselja ili samo objekata u vrtačama.

Ulomci prapovijesnih posuda pronađeni su u vrtačama na trasi magistralnog plinovoda Pula – Karlovac, u jednoj kraj sela Tagići i u drugoj, tristotinjak metara sjevernije. Iako bez konkretnih dokaza, autor dovodi u vezu vrtače s obližnjim gradinama.⁵⁸ Prateći pregled terena djelatnika Hrvatskog restauratorskog zavoda na trasi magistralnog plinovoda Pula – Karlovac, nalazimo nalaze u vrtačama i izvan Istre. U vrtači na prostoru Kukuljanova – Stepeci izvršena su sondažna istraživanja, a u sondi SJ 3, na relativnoj dubini od 60-ak cm pronađena je keramika (jezičaste ručke) koja po tipološkoj analizi pripada srednjem ili kasnom brončanom dobu. No, ¹⁴C analiza ugljena iz iste sonde pomaknula

je dataciju u vrijeme koje prethodi ranom brončanom dobu⁵⁹ što bi nas možda moglo navesti na pomisao o životu u vrtačama prije masovnijeg naseljavanja gradina tog područja. Slični nalaz zabilježen je i u Gorskom Kotaru. Na trasi autoceste Zagreb – Split, od Bosiljeva do Josipdola, na prostoru Rudina, zaštitnim arheološkim istraživanjima u manjim vrtačama i na zaravnjenim platoima pronađeni su ulomci prapovijesne keramike. Istraživači su keramiku pripisali bakrenom i brončanom dobu, a smatraju da su ih koristili stanovnici privremenih naselja.⁶⁰ Naselja u vrtačama, ponikvama ili docima javljaju se na području Dalmatinske zagore na prijelazu iz eneolitika u rano brončano doba. Ona predstavljaju poseban vid naselja istovremene nastajenosti više obližnjih specifičnih kraških fenomena.⁶¹ Na prostoru Cetinske krajine, oko 20 km sjeverozapadno od Sinja, prostor čini neplodni kraški teren s preko 100 vrtača. Ispod zemlje crvenice, glinasta podloga zadržava vlagu, a dubina od oko 10 metara bila je dovoljna kao zaštita od vjetrova. Na temelju debljine kulturnog sloja i nalaza ulomaka keramike ustanovljeno je da se u vrtačama intenzivno živjelo na prijelazu iz eneolitika u brončanog doba.⁶²

S obzirom da istraživanjem nije dokazano postojanje stambenih objekata mogli bismo posumnjati u tezu o naseljavanju ovakvih prostora. Samo postojanje keramičkih ulomaka nije dovoljan dokaz postojanju i stambenih objekata. Naime, u vrtačama Krasa velika količina prapovijesne keramike protumačena je kao primjer domišljatosti stanovnika obližnjih gradina da su dodavanjem zemlji ulomaka razbijenih posuda postigli veću rahlost, a time i rodnost zemlje⁶³. No, ako uzmemo u obzir da su u vrtačama radile vapnenice,⁶⁴ možemo razmišljati o postojanju veće količine kamena koji je bio potreban za njihovu gradnju, a koji se tu nalazio zbog postojanja prapovijesnih objekata. Nalazi u vrtačama „pripadaju naseljima razbijenog tipa kojeg tvore pojedine nastambe (ili nekoliko njih) smještene u većem broju vrtača, a njihov međusobni prostorni raspored određuje i komunalnu organizaciju čitave aglomeracije“⁶⁵ za koju je na današnjem stupnju istraženosti ne može reći nešto određenije. Svakako je važna konstatacija da takav tip naselja pripada burnim vremenima kraja eneolitika i početka brončanog doba kada je čovjek našao pogodan prirodni zaklon, a istovremeno je mogao kontrolirati prostor s obližnjih vrhova brda gdje će se kasnije i pojaviti i stvoriti stalna, mnogo veća naselja tipa gradina.

I na kraju, izvangradinska naselja ili izvangradinski objekti, podsjećaju na etnološke primjere s dinarskog

⁵² OREČ, P. 1978., 181.

⁵³ MEDEN, A. 2010., 157.

⁵⁴ MARUŠIĆ, B. 1985-1986., 71-93; Isti 1995.

⁵⁵ ŠUTA, I. 2007., 395-396.

⁵⁶ BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K. 2001., 58.

⁵⁷ KOMŠO, D. – MIHOVIĆ, K. - BRADARA, T. 2005., 139.

⁵⁸ BEKIĆ, L. – ČIMIN, R. – VIŠNJIĆ, J. – PERCAN, T. 2008., 245.

⁵⁹ VIŠNJIĆ, J. 2007., 269.

⁶⁰ VIŠNJIĆ, J. 2007.a, 270-273.

⁶¹ ČATAJ, L. 2007., 280.

⁶² KOSTIĆ, M. 2003., 121-127.

⁶³ MILOŠEVIĆ, A. - GOVEDARICA, B. 1986., 51-71.

⁶⁴ NOVAKOVIĆ, P. – SIMONI, H. 1997.

⁶⁵ KOSTIĆ, M. 2003.

⁶⁶ KOSTIĆ, M. 2003., 124.

područja. Takvi su zabilježena, kao što sam već spomenula, u drugoj pol. 20. stoljeća, detaljnim pregledom terena oko Posušja,⁶⁶ a hercegovački kao ni istarski primjeri, nisu jasno definirani zbog slabe prepoznatljivosti pa time i istraženosti.

Analizom je obuhvaćen prostor uz Limsku dragu, dio područja Općine Kanfanar. Nalazišta su prepoznata temeljem objavljene literature, terenskim obilascima, pregledom topografskih karata i zračnih snimaka. Na ovoj površini zabilježen je znatan broj izvangradinskih nalazišta (11). Lokaliteti se nalaze na nizinskim prostorima (Zantovac), na ravnim prostorima (Škrače), na padinama (Pištine), nad liticama (Baštija, Zad Glavice – Ladići), na blagim uzvišenjima (Margarištak), vrtućama (Vrtuća kraj sv. Vetora). Nalazište Komunski Krméd-Škrače svakako predstavlja iznimku zbog odabira prirodnih stijena i posebne vrste zaštite u obliku ogradnog zida. Kod navedenih primjera primijećeni su samo poneki elementi na temelju kojih se dobio samo djelomični rezultat. Budućim istraživanjima zacijelo možemo očekivati i potpuno protivne rezultate. Moguće da su neka nalazišta samo dio gradinskih sustava (Zantovac) ili je pak moguće da predstavljaju pojedinačni nalaz slučajno ostavljenog materijala (u ovom slučaju ulomaka posuda ili kamenih alatki) pojedinaca koji su

se u potrazi za hranom udaljavali od matičnog staništa. Zbog pretežno nepristupačnog terena prekrivenog neprohodnom makijom pa time i temeljem malog broja elemenata, danas je vrlo teško odrediti granice prostiranja takvih naselja, jer je teško detaljno pregledati određeno područje. Analizom malog broja ulomaka keramike možemo govoriti da gotovo bez iznimke pripadaju brončanom dobu. Kao i u Hercegovini,⁶⁷ gdje su po prvi put zabilježeni, i ovdje je na relativno malom prostoru zabilježen veliki broj izvangradinskih nalazišta te s obzirom na koncentraciju danas poznatih gradinskih lokaliteta, možemo govoriti o intenzivnoj naseljenosti Limske drage tijekom brončanog doba. Ipak, nalazi uz Limsku dragu predstavljaju iznimku zbog popstojanja arhitektonskih elemenata. Drugdje, nalaz keramičkih ulomaka i kamenih alatki, može biti samo indicija pretpostavci o trajnom ili povremenom korištenju ili obilasku određenog prostora. Tek predstoji analiza arhitektonskih ostataka i sitnog arheološkog materijala, a uz pomoć prirodnih elemenata (komunikacija, vodenih resursa, zaštite, gospodarskih potencijala poput zemlje, šuma i pašnjaka) moći ćemo odgovoriti na neka pitanja, no nedvojbeno ćemo, kako to u znanosti često biva, otvoriti i mnoga druga.

⁶⁷ OREČ, P. 1978., 246.

⁶⁸ OREČ, P. 1978., 181.

LITERATURA:

- BAČIĆ, BORIS 1976, *Limska gradina (Istra) – neolitski lokalitet, Arheološki pregled* 18, Beograd 1976., 34-37.
- BAČIĆ, BORIS 1977, *Novootkriveno neolitsko naselje na gradini iznad Lima, Materijali I, Prilozi za povijest i kulturu Istre, Pula* 1977., 17-18.
- BEKIĆ, LUKA 1996, *Sustav gradina na rovinjskom području, Histria archaeologica* 27, Pula 1996., 19-93.
- BEKIĆ, LUKA 2006, *Redni broj: 110. Krvavići, Marčana, Hrvatski arheološki godišnjak* 2/2005., Zagreb 2006., 218-219.
- BEKIĆ, LUKA 2007, *Barban – Bateli 19+800 – 20+200, Zaštitna arheologija na magistralnom plinovodu Pula – Karlovac, Zagreb* 2007., 267-268.
- BEKIĆ, LUKA 2007A, *Barban – Grabri 22+700 – 22 + 800, Zaštitna arheologija na magistralnom plinovodu Pula – Karlovac, Zagreb* 2007., 268-269.
- BEKIĆ, LUKA – ČIMIN, ROBERT – VIŠNJIĆ, JOSIP – PERCAN, TIHOMIR 2008, *Redni broj: 110. Crveni Vrh (područje igrališta za golf), Crveni Vrh, Alberi, Hrvatski arheološki godišnjak* 4/2007, Zagreb, 2008., 243-245.
- BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, KLARA 1998, *Gradina Monkodonja, Tipološko-statistička obrada keramičkih nalaza srednjobrončanodobne istarske gradine Monkodnja kod Rovinja (The Monkodonja Hillfort, A Typological and Statistical Analysis of Pottery Finds from the Middle Bronze Age Hillfort of Monkodonja near Rovinj), Monografije i katalogi* 9, Pula 1998.
- BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, KLARA 2001, *Najranija prošlost Svetvinčenta i okolice, Vjesnik istarskog arhiva, sv. 6-7, Pazin* 2001., 55-66.
- BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, KLARA 2007, *Gradine Istre – Povijest prije povijesti, Pula* 2007.
- BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, KLARA 2008, *Prapovijest Žminjštine, Libri Žminjski, Libar prvi, Katedra Čakavskog sabora Žminj, Žminj* 2008., 29-37.
- CASSOLA GUIDA, PAOLA 1989, *Le regioni dell'arco alpino orientale tra età del bronzo ed età del ferro, ITALIA OMNIUM TERRARUM PARENIS*, Milano 1989, 621-650.
- CODACCI-TERLEVIĆ, Giulia 2006, *Istarski epsilon, dionica Pula – Vodnjan (2. dio), Hrvatski arheološki godišnjak* 2/2005, Zagreb, 2006., 210 – 211.
- CRKVA U ISTRI 1999, *Crkva u Istri, Osobe, mjesta i drugi podaci porečke i pulske biskupije, III. dopunjeno izdanje (stanje 1. lipnja 1998.), Pazin* 1999.
- ČATAJ, LEA 2007, *Gorski kotar, HRSINA – RUDINE 159+000, Zaštitna arheologija na magistralnom plinovodu Pula – Karlovac, Zagreb* 2007., 280.
- ČOVIĆ, BORIVOJE 1965, *Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, Einleitung in Stratigraphie und Chronologie prähistorischer Gradinen in Bosnien, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 20, Sarajevo 1965., 27-145.
- ČOVIĆ, BORIVOJE 1983, *Regionalne grupe ranog bronzanog doba, Istra; Srednje bronzano doba u Istri. Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Sarajevo* 1983., 114-132; 233-242.
- DUSATTI, U. 1907, *Catalogo del Museo Civico di Pola e alcune notizie storiche di Pola romana, Pola* 1907.

- HARAŠA, I. 2007, *Uvod. Krvavići – Boškina 10+900 – 11+500, Rimska villa rustica. Zaštitna arheologija na magistralnom plinovodu Pula – Karlovac, Zagreb, 69-70.*
- HARAŠA, I. - BEKIĆ, LUKA 2007, *Galižana – Kornede 7+450, 7+750. Zaštitna arheologija na magistralnom plinovodu Pula – Karlovac, Zagreb, 2007., 265-266.*
- KASPAR, HANS-DIETER, KASPAR, ELKE UND MEDEN, ANTUN, 2010, *Kanfanar in prähistorischer Zeit, Schweinfurt – Kanfanar, 2010.*
- KOMŠO, DARKO 2006, *Redni broj: 24. Šurida. Fažana. Hrvatski arheološki godišnjak, 2/2005., 245-246.*
- KOMŠO, DARKO 2007, *Redni broj: 28. Linski kanal. Kanfanar, Rovinj. Hrvatski arheološki godišnjak, 3/2006., Zagreb 2007., 240-242.*
- KOMŠO, DARKO 2008, *Redni broj: 114, Kargadur – Ližnjan. Hrvatski arheološki godišnjak, 4/2007., Zagreb, 2008., 257-261.*
- KOMŠO, DARKO 2008A, *Redni broj: 117, Linski kanal. Hrvatski arheološki godišnjak, 4/2007., Zagreb, 2008., 264-267.*
- KOMŠO, DARKO – ČUKA, MAJA 2008, *Redni broj: 123, Plinovod Vodnjan – Umag. Hrvatski arheološki godišnjak, 4/2007., Zagreb, 2008., 277-279.*
- KOMŠO, DARKO – ČUKA, MAJA – KONCANI UHAČ, IDA – PAIĆ, ALEKSANDRA – ORLIĆ, LARA 2008, *Redni broj: 113, Istarski ipsilon. Hrvatski arheološki godišnjak 4/2007., Zagreb, 2008., 253-256.*
- KOMŠO, DARKO – MIHOVILIĆ, KRISTINA 2007, *Kornede. Hrvatski arheološki godišnjak 3/2006, Zagreb, 2007., 237-238.*
- KOMŠO, DARKO – MIHOVILIĆ, KRISTINA 2007A, *Redni broj: 141. Ripenda, Labin, Kršan. Hrvatski arheološki godišnjak 3/2006, Zagreb, 2007., 265-266.*
- KOMŠO, DARKO – MIHOVILIĆ, KRISTINA – BRADARA, TATJANA 2005, *Redni broj: 66. Crveni vrh, Savudrija, Umag. Hrvatski arheološki godišnjak, 1/2004, Zagreb, 2005., 138-139.*
- KOSTIĆ, MARIJA 2003, *Prapovijesno naselje u vrtačama: Otišić, Vlake. Histria Antiqua 11, Pula 2003., 121-128.*
- MALEZ, MIRKO 1987, *Pregled paleolitičkih i mezolitičkih kultura na području Istre/Übersicht der paläolithischen und mesolithischen Kulturen in Istrien, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 11/1, 1986, Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju, Pula 1987., 3-48.*
- MARCHESETTI, CARLO 1892, *Relazione sugli scavi preistorici eseguiti negli anni 1889, 1890 e 1891, Archeografo Triestino, Raccolta di memorie, notizie e documenti particolarmente per servire alla storia di Trieste, dell'Friuli e dell'Istria, Nuova serie, vol. XVIII, Trieste 1892, 253-263.*
- MARCHESETTI, CARLO 1903, *I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia, Trieste 1903, pretisak 1981.*
- MARUŠIĆ, BRANKO 1985-86, *Miscellanea archaeologica parentina mediae aetatis (Osservazioni critiche su alcune località archeologiche altomedioevali del Parentino), ATTI del centro di ricerche storiche – Rovigno, vol. XVI, Trieste – Rovigno, 1985-86, 71-93.*
- MARUŠIĆ, BRANKO 1995, *Istra i sjevernojadranski prostor u ranom srednjem vijeku (materijalna kultura od 7. do 11. stoljeća), Monografije i katalozi 4 – Arheološki muzej Istre, Pula 1995.*
- MATOŠEVIĆ, DAMIR 1998, *Kanfanarština u pretpovijesti, Kanfanar i Kanfanarština, Zbornik radova sa znanstvenog skupa povodom 900. obljetnice prvog pisanog spomena Kanfanara, 5. listopada 1996., Kanfanar 1998., 9-18.*

- MEDEN, ANTUN 2010, *Nova pretpovijesna nalazišta na području Dvigrastine, Kulturna osebnost Istre u glazbi, riječi i slici, Istra u umjetnosti i znanstvenim disciplinama, Zbornik znanstvenih radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Kanfanaru i Žminju 2006. i 2007. godine (u sklopu "Dvigrad festivala, međunarodnog festivala rane glazbe")*, Uredili Hrvojka Mihanović-Salopek i Alojzije Prosoli, Udruga Prosoli – Sveta glazba, Zagreb, 2010., 154-187.
- MIHOVILIĆ, KRISTINA 1987, *Pregled prahistorije Istre od starijeg neolitika do početka romanizacije*, Izdanja HAD-a 11/1, Pula 1987., 49-63.
- MIHOVILIĆ, KRISTINA 1998, *Kašteljir, Kanfanar i Kanfanarština*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa povodom 900. obljetnice prvog pisanog spomena Kanfanara, 5. listopada 1996., Kanfanar 1998., 19-34.
- MIHOVILIĆ, KRISTINA 2009, *Gropi – Stari Guran. Analiza prapovijesne keramike/Gropi – Stari Guran. Analysis of Prehistoric Pottery*, *Histria archaeologica*, 38-39/2007-2008., Pula 2009., 37-79.
- MIHOVILIĆ, KRISTINA – BRADARA, TANJA – CODACCI-TERLEVIĆ, GIULIA 2006, *Hrvatski arheološki godišnja 2/2005.*, Zagreb 2006., 203-204.
- MIHOVILIĆ, KRISTINA - TERŽAN, BIBA - HÄNSEL, BERNHARD - MATOŠEVIĆ, DAMIR - BECKER, CORNELIA 2002, *Rovinj prije Rima – Rovigno prima dei romani – Rovinj vor der Römern*, Kiel 2002.
- MILOŠEVIĆ, ANTE – GOVEDARICA, BLAGOJE 1986, OTIŠIĆ, Vlaka – prahistorijsko nalazište u vrtaci I, *Godišnjak, Knjiga XXIV, Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 22, sarajevo 1986.*, 51-71, T. I-XII.
- NOVAKOVIĆ, PREDRAG – SIMONI, HELENE, 1997, *Archaeology of the Kras dolinas, Annales. Series historia et sociologia*, 7, 10 (1997), 21-57.
- OREČ, PETAR 1978, *Prapovijesna naselja i grobne gomile (Posušje, Grude i Lištica)*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu/Bulletin du Musee de la Republique socialiste de Bosnie-Herzegovine a Sarajevo, Arheologija / Archaologie, Nova serija /Serie nouvelle, svezak /tome XXXII, 1977.*, Sarajevo 1978., 181-289.
- PERCAN, TIHOMIL 2007, *Prapovijest. Krvavici – Boškina 10+900 – 11+500, Rimska villa rustica. Zaštitna arheologija na magistralnom plinovodu Pula – Karlovac*, Zagreb, 2007., 70-76.
- SIJERKOVIĆ, MILAN 2008, *Istarska meteorološka škrinjica*, Buzet 2008.
- ŠUTA, IVAN 2007, *Redni broj: 211, Gradina na Velom Bijaću (okolica), Kaštela, Hrvatski arheološki godišnjak*, 3/2006., Zagreb 2007., 395-396.
- ŠKILJAN, MARIJA 1980, *L'Istria nella protostoria e nell' eta' protoantica*, *Atti Rovigno*, 10, Rovigno 1979-1980, 9-37.
- VIŠNJIĆ, JOSIP 2007, *ERŽIŠĆE – TAGIĆI 36+670 – 37+000, Zaštitna arheologija na magistralnom plinovodu Pula – Karlovac*, Zagreb 2007., 269-270.
- VIŠNJIĆ, JOSIP 2007A, *Primorje, KUKULJANOVO – STEPECI 2+370 (Odvojni plinovod), Zaštitna arheologija na magistralnom plinovodu Pula – Karlovac*, Zagreb 2007., 270-273.
- ZLATUNIĆ, ROMUALD 2004, *Arheološka interpretacija i rekonstrukcija načina života u neolitičkom razdoblju Istre*, *Histria archaeologica*, 33/2002., Pula 2004., 5-141.

SUMMARY

NOT ONLY HILL FORTS

Klara BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ

In the metal periods of prehistory, the inhabitants of the Istrian peninsula lived in caves and on hills where they built fortified settlements, so-called hill forts or castellieri. During terrain investigations, traces of a certain type of settlement or dwelling structures have been observed. Currently, the largest number of such settlements has been documented in the area along Limška Draga. Non-hill-fort settlements were located in the plains (Lokva Zanetovac) and on gentle hill slopes (Margarištak), but also on the cliffs above Draga (Bataljevac and Ladičevi Krugi). The site of Komunski Krmed-Škrače is particularly remarkable because humans found shelter there between rows of high cliffs. Finds discovered in the karst valleys should certainly be viewed as indications of non-hill-fort settlements (the karst valley near Sveti Vetore). Such finds are increasingly numerous both inland and on the coast of Istria (Kargadur). This type of settlement has also been observed in neighbouring karst areas: the hinterlands of Rijeka, Gorski Kotar, Dalmatian Zagora and Herzegovina. It has been observed that the settlements in Istria are characterised by modest, dry-wall architecture. Indications of dating come from other areas. Fragments of pottery have been discovered which allow us to date the settlements to the transitional period between the Eneolithic and Bronze Age. Investigations of these settlements raise many questions which range from detailed documentation of the settlements to establishing the time range of their use. Although rich archaeological cultural layers have not been preserved because of anthropogenic or natural processes, gradually more intensive screening work indicates a wealth of finds of non-hill-fort settlements or structures.

*Translation: Alenka Patrun
Revision: Stephen Hindlaugh*